

REGINA LAUKAITYTĖ

Lietuvos istorijos institutas

## **„PASAULIUI REIKĖJO PARODYTI“: LIETUVOS (ANTINACINĖS) REZISTENCIJOS POLITINIŲ KALINIŲ SĄJUNGOS VEIKLA**

ANOTACIJA. Straipsnis skirtas istoriografijoje iki šiol netyrinėtos organizacijos – Lietuvos antinacinės rezistencijos politinių kalinių sąjungos – veiklai Vokietijoje ir JAV. Ji buvo įkurta siekiant globoti represuotus antinacinio pasipriešinimo dalyvius bei jų šeimas 1946 m., bet pranoko siauras humanitarinės pagalbos savo nariams ribas, išitraukė į lietuvių išėivijos antisovietinę kovą. 1948 ir 1952 m. pavadinime atsisakyta žodžio „antinacinė“. Organizacija vienijo nacių ir sovietų režimų represuotus lietuvius. Analizuojamos sąjungos įkūrimo aplinkybės, siekiai bei nuveikti darbai, taip pat jos tapatumo kaitos priežastys.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: lietuvių išėivija; politiniai kaliniai; Lietuvos antinacinės rezistencijos politinių kalinių sąjunga; Lietuvos rezistencijos buvusių politinių kalinių sąjunga; Jonas Rimašauskas.

ABSTRACT. The article focuses on the activities of the Lithuanian Union of Political Prisoners of the Anti-Nazi Resistance in Germany and the USA, an organisation that has not been studied in the historiography so far. It was founded in 1946 to care for the repressed participants of the anti-Nazi resistance and their families but it went beyond the narrow boundaries of humanitarian aid to its members and became involved in the anti-Soviet struggle of the Lithuanian diaspora. In 1948 and 1952, the word ‘anti-Nazi’ was dropped from its name. The organisation united the Lithuanians repressed by the Nazi and Soviet regimes. The article analyses the circumstances of the founding of the union, its aspirations and achievements, and the reasons for its changing identity.

KEYWORDS: Lithuanian diaspora; political prisoners; Lithuanian Union of Political Prisoners of the Anti-Nazi Resistance; Lithuanian Union of Former Political Prisoners of the Resistance; Jonas Rimašauskas.

1944–1945 m. sąjungininkų armijos išlaisvino tūkstančius kalinių iš nacių koncentracijos stovyklų ir kalėjimų. Tarp išgyvenusiųjų būta ir Lietuvos gyventojų bei lietuvių, bet iki šiol apie jų likimą žinoma gana mažai. Nieko tikro negalima pasakyti net apie įkalintųjų statistiką. Tokią situaciją iš karto po karo nulėmė politinės aplinkybės – okupuotoje Lietuvoje apie vokiečių represuotus asmenis kalbėti vengta, nes pats pasipriešinimas čia vaizduotas vien kaip sovietų partizanų ir jų pagrindžio kova. Į kitų politinių srovių, visuomeninių organizacijų veiklą žiūrėta įtariai. Todėl daugelis grįžusiųjų ar su repatriantais į okupuotą Lietuvą gražintų rezistentų vengė pasakoti apie kacetuose patirtus išgyvenimus net savo šeimos nariams. Ištvėrę konclageriuose, kai kurie vėliau žuvo nuo sovietų režimo represijų, kai kurie grįžę slapstėsi<sup>1</sup>.

Kitai klostėsi į SSRS negrįžusių Lietuvos rezistentų likimai. Vieni, išvaduoti iš konclagerių Lenkijos teritorijoje, atgavę jėgas ten ir apsigyveno, kiti pateko į Vakarų sąjungininkų okupacines zonas ir apsistojo perkeltųjų asmenų stovyklose, vėliau emigravo į laisvojo pasaulio šalis. Išgyvenusieji turėjo galimybę papasakoti ir savo, ir lietuvių pasipriešinimo istorijas. 1946 m. vasarą Vokietijoje jie susivienijo į *Lietuvos antinacinės rezistencijos politinių kalinių sąjungą*. Jos veikla istoriografijoje iki šiol nėra analizuota, sąjunga nepaminėta ir enciklopediniuose leidiniuose, nors vien tokios organizacijos egzistavimas intriguoja galimybe daugiau sužinoti apie antinacinę rezistenciją, jos narius. Tiesa, gana greitai žodis „antinacinė“ iš sąjungos pavadinimo išbrauktas. Šio darbo tikslas – išsiaiškinti Lietuvos antinacinės rezistencijos politinių kalinių sąjungos (LAR PKS), vėliau veikusios kaip Lietuvos rezistencijos buvusių politinių kalinių sąjunga (LRbPKS), įkūrimo aplinkybes, siekius bei nuveiktus darbus, taip pat jos tapatumo kaitos priežastis. Tam pasitelkta išsivijos spauda, publikuoti sąjungos istorijos šaltiniai<sup>2</sup> ir negausi istoriografija apie rezistentų likimus. Istoriografijai neabejotinai aktualus LAR PKS / LRbPKS paveldas – pokariu per įvairias apklausas sukauptas anketų bei korespondencijos archyvas – iki šiol nėra surastas ir įvertintas

**Sąjungos įkūrimas ir tikslai.** Represijas išgyvenusiųjų padėtis pasibaigus karui buvo nepavydėtina – net vadinamieji „garbės kaliniai“, vokiečių įkaitai, iš kacetų išėjo smarkiai išsekę, dažnas vos gyvas. Pokarinėje suirutėje jie patys turėjo ieškoti prieglobsčio, pradėti naują gyvenimą. Tai neabejotinai buvo viena priežasčių, paskatinskių buvusius kalinius vienytis.

<sup>1</sup> A. B u b n y s, Štuthofio koncentracijos stovykla ir lietuviai, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 27, 2005, p. 421; V. T e l k s n y s, *33-ji metai svetima pavarde*, Vilnius, 1993.

<sup>2</sup> Lietuvių ir anglų kalbomis buvo publikuoti sąjungos įstatai, išleista keletas informacinių biuletenių (greičiausiai tik trys, nes paskutinis išėjo 1949 m. sausio mėn., prieš valdybos nariams emigruojant į JAV). LAR PKS valdyba parengė specialų savaitraščio „Žiburiai“, leisto Augsburgio perkeltųjų asmenų stovykloje, 1947 m. rugpjūčio 23 d. numerį. Jame publikuoti buvusių politinių kalinių tekstai, sąjungos pastangomis surinkti statistiniai duomenys apie kalintus lietuvius, žuvusiųjų pavardės.

LAR PKS įkurta 1946 m. rugpjūčio 28–29 d. Augsburge surengus vokiečių koncentracijos stovyklose kalėjusių lietuvių suvažiavimą (spaudoje rašyta, kad jis buvo visuotinis)<sup>3</sup>. Jame priimti įstatai skelbė, kad sąjunga siekia „jungti ir globoti Lietuvos antinacinės rezistencijos politinius kalinius, teikti jiems, jų šeimoms, o taip pat žuvusiųjų šeimoms paramos ir rūpintis kitais juos liečiančiais reikalais“<sup>4</sup>. Pirmuoju jos valdybos (vėliau vadintos ir centro valdyba) pirmininku buvo išrinktas Štuthofe išgyvenęs kunigas Stasys Yla.

Per pirmuosius veiklos metus (iki 1947 m. rudens) dėl narystės ir paramos į LAR PKS valdybą kreipėsi 616 lietuvių, kuriems buvo įteiktos unifikuotos anketos apie kalinimo vietą, laiką ir priežastis. Duomenų patikra užtruko, nes, kaip rašė valdybos pirmininkas S. Yla, „ne vienas blogos valios [žmogus] ar vos keletą dienų pabuvęs nacių arešte skelbėsi politiniu kaliniu ir dėlto buvo sunku nustatyti, kas tos globos verti“<sup>5</sup>. Valdyba priekabiai vertino kandidatų anketas, jas tikrino ir per metus tikrųjų narių liudijimus išdavė tik 40 asmenų. Tik tiek asmenų galėjo įrodyti, jog į kacetus pateko būtent dėl dalyvavimo rezistencijoje, buvo politiniai kaliniai. Dar 39 žmonės gavo „blankinius pažymėjimus“, kad kalėjo nacių koncentracijos stovyklose, bet nenurodant represavimo priežasties. Šie pažymėjimai atvėrė jiems galimybę tapti sąjungos nariais ateityje, „įrodžius, kad kalėta už politinę veiklą Lietuvos rezistencijoje“<sup>6</sup>.

Sąjunga neviešino savo narių skaičiaus, tačiau 1949 m. pradžioje spaudoje pranešta, kad jos pastangomis parengta knyga „Laisvės sargyboje“ apie maždaug 1000 nacių koncentracijos stovyklose kalintų lietuvių. Jai įvadą parašė Štuthofe išgyvenęs teisininkas prof. Mečislovas Mackevičius<sup>7</sup>. Nors ši knyga nebuvo išleista, galima spręsti, kad apie maždaug tūkstantį vokiečių represuotų lietuvių tuo metu turėta patikimų duomenų, galima prielaida, kad išgyvenusieji gavo „blankinius pažymėjimus“.

**Veikla Vokietijoje.** Pirmuosius organizacijos veiksmus lėmė kasdieniai buvusių kalinių poreikiai – rūpintis jų šalpa. Vos išrinkta valdyba kreipėsi į įvairias tarptautines ir lietuvių labdaros organizacijas. Jos pirmininkas S. Yla apgailestavo, kad pastarosios „lyg susitarusios nutyli kituose kraštuose nuolat statomą klausimą: ar buvai nacių persekiotas? Nei LRK-iaus [Lietuvos Raudonojo Kryžiaus – R. L.], nei BALFo [Bendrojo Amerikos lietuvių šalpos fondo – R. L.] šalpose, šalia įvairių kitų pirmumą gaunančių kategorijų,

<sup>3</sup>P. A l š ė n a s, Iš Lietuvos Rezistencijos Politinių Kalinių Sąjungos veiklos, *Draugas* (Čikaga), 1949 01 13, p. 3.

<sup>4</sup>*Lietuvos antinacinės rezistencijos politinių kalinių sąjungos įstatai*, Augsburg, 1946, p. 2.

<sup>5</sup>Y. [S. Y l a], Antinacinei rezistencijai paaukota 29.500 lietuvių, *Žiburiai* (Augsburgas), 1947 08 23, p. 1. *LRbPK informacija*, München–Bonn, Nr. 2, 1948 12 01, p. 3.

<sup>6</sup>Ten pat, p. 2; P. A l š ė n a s, Iš Lietuvos Rezistencijos Politinių Kalinių Sąjungos veiklos, *Draugas*, 1949 01 13, p. 3.

<sup>7</sup>Ten pat.

nepastebėta politinių kalinių<sup>8</sup>. Tokia padėtis taisyta: per sąjungos atstovus Švedijoje (Oskarą Urboną) ir JAV (Bronių Budginą, Adolfą Damušį, kuriems pirmiesiems pavyko išvykti į Ameriką) gauta siuntinių, piniginių perlaidų<sup>9</sup>. Sąjunga galėjo apmokėti kai kurių narių gydymosi išlaidas, parėmė po karo Vokietijos aukštosiose mokyklose studijavusius savo narius. Valdybą pasiekus žinioms apie Vokietijos išmokas nacių kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose kalėjusiems bei žuvusiųjų šeimoms, dalintasi informacija apie biurokratinis formalumus<sup>10</sup>.

Svarbią misiją sąjungos valdyba atliko organizuojant lietuvių išvykimą iš karo nunio- kotos Vokietijos dar iki masinės karo pabėgėlių emigracijos pradžios. Bendradarbiaujant su BALF atstovais rūpintasi sąjungos narių išvykimu į JAV, iškvietimais ir būtinomis būsto bei pragyvenimo garantijomis<sup>11</sup>.

Sąjunga sutelkė intelektualias pajėgas, joje, matyt, būta daug diskusijų. Todėl, be humanitarinės pagalbos buvusiems politiniams kaliniams, valdyba ėmėsi įstatuose nefiksuo- tos iniciatyvos surinkti istorinę medžiagą apie sovietų ir nacių okupacijas, žydų tragediją, lietuvių patirtas aukas. Pasak LAR PKS valdybos nario Jono Rimašausko vaizdžiai nusa- kyto pažado: „Kolei galėsime – krutėsime Tėviškėlei, idant nušluostytume nuo Jos veido priešo užtėkštą purvą“<sup>12</sup>. Tas „purvas“ buvo iš karto po karo pasigirdę holokaustą Lietu- voje išgyvenusių žydų kaltinimai lietuviams dėl kolaboravimo su vokiečiais, vaidmens masinėse žudynėse. Jie paskatino VLIK politikus rinkti medžiagą ir formuluoti gynybinį atsaką<sup>13</sup>. Antinacinės rezistencijos politiniai kaliniai jautė turį moralinę teisę skleisti žinią, kad lietuviai priešinosi vokiečiams, patyrė represijas ir kentėjo jų konclageriuose. Pati sąjunga tapo savotišku ginklu, valdybos pirmininko kunigo Vytauto Piktarnos žodžiais:

pasauliui reikėjo parodyti, kad Lietuva proporcingai yra kur kas daugiau nukentėjusi už visas kitas vokiečių okupacijoje buvusias šalis. Buvusių politinių kalinių balsas taip pat buvo reikalingas pareikšti protestui prieš naują bolševikų Lietuvos pavergimą. Šiais tat tikslais buvę nacių politiniai kaliniai susiorganizavo į Lietuvos Antinacinės rezistencijos buv. politinių kalinių Sąjungą<sup>14</sup>.

<sup>8</sup> Y. [S. Y I a], min. veik., p. 1.

<sup>9</sup> *LRbPK informacija*, München–Bonn, nr. 2, 1948 12 01, p. 3; *LRbPK S-gos informacija*, München–Bonn, nr. 3, 1949 01 15, p. 2.

<sup>10</sup> Ten pat, p. 1–2.

<sup>11</sup> *LRbPK informacija*, nr. 2, 1948 12 01, p. 4.

<sup>12</sup> P. A l š ė n a s, Iš Lietuvos Rezistencijos Politinių Kalinių Sąjungos veiklos, *Draugas*, 1949 01 13, p. 3.

<sup>13</sup> V. B a r t u s e v i č i u s, *Lietuviai dp stovyklose Vokietijoje 1945–1951*, Vilnius, 2012, p. 402–404; Išsi- gelbėjusių iš nacių koncentracijos stovyklų pragaro buvusių politinių kalinių lietuvių suvažiavimas Flossen- burge, *Darbininkas* (Niujorkas), 1947 12 09, p. 2.

<sup>14</sup> J. K o j e l i s, Sudegintųjų pelenai grįš į Lietuvą. Pasikalbėjimas su antinacinacinės rezistencijos politi- nių kalinių pirmininku, *Draugas*, 1950 11 11 (Antroji dalis, Nr. 262 (Nr. 60)), p. 5.

Kaip įgyvendinti šie tikslai, ar jie buvo pasiekti? Pirmaisiais pokario metais antinacinės rezistencijos tema domėtasi. Kaip informuota išėivijos spaudoje: „Ši sąjunga deda visas pastangas sužinoti, kiek lietuvių kentėjo nacių koncentracijos stovyklų pragare, kiek žuvo ir kiek išliko“<sup>15</sup>. Tuo užsiėmė aktyviausias sąjungos valdybos narys, Tautinės martirologijos skyriui vadovavęs J. Rimašauskas, kuris su kunigu Alfonsu Lipniūnu dar būdami Štuthofe rinko duomenis apie toje stovykloje kalinamus lietuvius. Sąjunga inicijavo sunkiai aprėpiamo masto duomenų paiešką. Apklausus gyvus išlikusius represuotuosius (į sąjungos užklausą laiškais atsiliėpė 237 žmonės iš Vakarų Vokietijos, JAV, Švedijos, Lenkijos, Prancūzijos, Italijos, Šveicarijos ir Didžiosios Britanijos) ir pasinaudojus Vokietijos spaudos šaltiniais, 1947 m. vasarą buvo apskaičiuota, kad lietuviai kalėjo 103 nacių konclageriuose ir kalėjimuose (beje, įtraukiant Latvijos ir Lietuvos kalinimo vietas: Kauną, Klaipėdą, Marijampolę, Pagelazių, Panevėžį, Pravieniškes, Rokiškį, Šiaulius, Ukmergę, Vilkaviškį, Vilnių). LAR PKS paskelbtomis žiniomis, 1941–1945 m. juose kalėjo 29,5 tūkst. lietuvių. Turėta duomenų, kad iš jų 6 225 „nužudyta – dingo“, 675 „laisvėje“<sup>16</sup> (paskutinis skaičius greičiausiai nurodo minėtose Vakarų šalyse esančius lietuvius; apie kitus beveik 23 tūkst. žinių, matyt, neturėta).

Šie apytiksliai duomenys iki šiol liko išeities tašku lietuvių istoriografijai, vėliau jie netikslinti<sup>17</sup>, tik dar 1975 m. istorikas Kazys Rukšėnas subalansavo vokiečių okupacijos aukų statistiką įtraukdamas Lietuvos žydus. Jis skaičiavo, kad, be daugiau kaip 6 tūkst. lietuvių, nacių koncentracijos stovyklose nužudyta apie 23–25 tūkst. Lietuvos žydų. Jo skaičiavimais, už šalies ribų nužudyta apie 30 tūkst. Lietuvos gyventojų<sup>18</sup>.

<sup>15</sup> Išsigelbėjusių iš nacių koncentracijos stovyklų pragaro buvusių politinių kalinių lietuvių suvažiavimas Flossenburge, *Darbininkas*, 1947 12 09, p. 2.

<sup>16</sup> 103 kacetus ir kalėjimus praėjo 29.500 lietuvių, *Žiburiai*, 1947 08 23, p. 11.

<sup>17</sup> J. R i m a š a u s k a s, Lithuania under the sign of swastika, *Lituanus* (Bruklinas), 1955, nr. 2, p. 10–11; V. S r u o g i e n ė, Lietuvos piliečių naikinimas vokiečių okupacijoje, *Draugas*, 1981 05 30, p. 1–2; K. R u k š ě n a s, Lietuvos gyventojų naikinimas hitlerinės Vokietijos koncentracijos stovyklose 1941–1944 m., *Lietuvos istorijos metraštis. 1975 metai*, 1976, p. 52–64; A. B u b n y s, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 287, 302.

<sup>18</sup> K. R u k š ě n a s, min. veik., p. 63. Pokariu manyta, kad daugiausia lietuvių kalėjo ir žuvo Flosenbiurgo koncentracijos stovykloje – iš 2500 išgyveno tik 20. Aukos buvo pagerbtos memorialiniais ženklais pačioje stovykloje, o urną su lietuvių (!) pelenais LAR PKS perdavė lietuvių marijonų įkurtai Amerikoje Marianapolio kolegijai Tompsone, kur ji turėjo būti saugoma iki galimybės nuvežti į laisvą Lietuvą; perdavimo iškilmės įvyko tradicinio pikniko metu, dalyvaujant tūkstančiams žmonių 1948 m. liepos mėn. 5 d., jas surengė JAV Lietuvių rašytojų draugija (J. A i s t i s, S. B ū d a v a s, Lietuvių kankinių pelenai Marianapolio kolegijoje, *Draugas*, 1948 06 19, p. 3; J. A i s t i s, Nacių nukankintųjų lietuvių pelenų įteikimas Marianapoly, ten pat, 1948 07 17, p. 6). Flosenbiurgo koncentracijos stovyklos muziejaus puslapyje internete publikuojamame aukų sąrašė lietuviškų pavardžių nedaug (dalis jų galėjo būti užrašomos lenkiškai, Sadauskas kaip Sadowski; prieiga per internetą: <https://www.gedenkstaette-flossenbuerg.de/en/research/book-of-the-dead> [žiūrėta 2023 04 06]).

1949 m. pradžioje, sąjungai dar veikiant Vokietijoje, J. Rimašauskas informavo lietuvių spaudą apie keletą baigiamų įgyvendinti svarbių projektų: greitą pasirodymą minėtos knygos „Laisvės sargyboje“ (apie maždaug tūkstantį vokiečių kalintų lietuvių) ir didelio formato spalvoto Lietuvos, SSRS ir Vokietijos žemėlapio „Lietuvos golgota“, pažymint represavimo vietas ir aukų skaičių<sup>19</sup>. Šie leidiniai neišleisti. Jie nebuvo atiduoti spaudai ir vėliau, sąjungos vadovybei įsikūrus Amerikoje (pvz., minėto žemėlapio turinys 1953 m. susiaurintas iki sovietų režimo lagerių<sup>20</sup>, tačiau neišleistas; galima prielaida, kad knyga „Laisvės sargyboje“ pateko į VLIK leidybinius planus kaip S. Ylos darbas „Lietuvių rezistencijos aukos vokiečių okupacijos metu“<sup>21</sup>, taip pat neišleistas).

Sunku pasakyti, kodėl minėti leidiniai, taip pat to meto spaudoje kaip literatūrinės naujienos nurodomas antinacinės rezistencijos politinių kalinių atsiminimų rinkinys ir knygos (Henriko Blazo, V. Pikturnos, J. Rimašausko, Gabrieliaus Žemkalnio)<sup>22</sup> nepasiekė visuomenės. Vokietijoje tam galėjo trukdyti ekonominė suirutė, popieriaus ir lėšų stygius, dėl to nebuvo išleista dešimtys planuotų grožinės literatūros, informacinių ir kt. lietuviškų leidinių<sup>23</sup>. Neatmestina, kad daugiau sužinojus apie vokiečių okupacinį režimą ir jo aukas kitose valstybėse, ypač Lenkijoje ir SSRS, apie kitų tautų pasipriešinimo naciams mastą ir apie žydų iš Lietuvos likimą tuose pačiuose konclageriuose, kai kurių sumanymų atsisakyta.

**Veikla Amerikoje.** Prasidėjus masinei karo pabėgėlių emigracijai iš Vokietijos perkeltųjų asmenų stovyklų į JAV, Kanadą ir kitas Vakarų šalis, 1949 m. LAR PKS valdybos nariai persikėlė gyventi į JAV (tik kunigas Jurgis Parancevičius emigravo 1952 m.). Sąjungos nariai taip pat išsiskirstė po laisvąjį pasaulį. Spaudoje buvo pranešta, kad nuo 1949 m. rugsėjo 1 d. sąjunga veikia JAV<sup>24</sup>; dar vienas jos skyrius įsteigtas Toronte, Kanadoje. Sąjungos archyvą emigruodamas į JAV tų metų liepos mėn. atsigabeno Klivlande apsigyvenęs J. Rimašauskas<sup>25</sup>.

Įsikūrus Amerikoje, minėti Vokietijoje įgyvendinti ar baigiami įgyvendinti leidybiniai projektai nebuvo tęsiami, išskyrus sumanymą nušviesti holokausto įvykius Lietuvoje. Ieškodama atsakymų į skaudžius klausimus, LAR PKS valdyba dar veikdama Vokietijoje nuo 1947 m. platino dvi anketas, skirtas temoms: „1. Ką Tamsta žinai apie

<sup>19</sup> P. A l š ė n a s, Iš Lietuvos Rezistencijos Politinių Kalinių Sąjungos veiklos, *Draugas*, 1949 01 13, p. 3.

<sup>20</sup> Kančioj užgrūdintas vyras dirba... Pasikalbėjimas su Liet. Tautinės Martirologijos skyr. ved. J. Rimašausku, ten pat, 1953 07 28, p. 4.

<sup>21</sup> R. M i s i ū n a s, Neegzistuojanti bibliografija: lietuvių DP planuotų išleisti, spaudai parengtų ir jai atiduotų knygų bibliografinis sąrašas, *Bibliografija*, 2007, 2005/2006, p. 133.

<sup>22</sup> Ten pat, p. 134.

<sup>23</sup> Ten pat, p. 128–137.

<sup>24</sup> P. A l š ė n a s, Laisvės kovų avangardas jau čia, *Draugas*, 1949 10 10, p. 3. Sąjungos būstine buvo nurodomas valdybos pirmininko kunigo Vytauto Pikturnos adresas Hartforde.

<sup>25</sup> [Žinutė], *Draugas*, 1949 09 16, p. 4.

žydų globą Lietuvoje nacių okupacijos laikais? 2. Kas Tamstai žinoma apie žydų tautybės asmenų kenkimą Lietuvos valstybei ir padarytą lietuvių tautai žalą pirmosios bolševikų okupacijos metu?<sup>26</sup> Įvykių liudininkų prisiminimai rinkti ir Amerikoje<sup>27</sup>, matyt, ne tik anketomis, bet ir laiškais. Naudodamasis surinktais duomenimis J. Rimašauskas parengė spaudai knygą (Igno Vytenio slapyvardžiu, pavadintą „Žydų tragedija Lietuvoje“<sup>28</sup>), kurios tekstą 1953 m. perdavė Adolfui Šapokai, prašydamas parašyti įvadą, tačiau mašinarštis liko šio istoriko archyve<sup>29</sup>. Dalis J. Rimašausko teksto apie žydų gelbėtojus dienos šviesą išvydo Lietuvoje 2008 m.<sup>30</sup>

Sąjungai veikiant Amerikoje, imti puoselėti nauji projektai: Tautinės martirologijos skyrius išplatino tūkstančius anketų ir rinko duomenis apie lietuvių emigravimą į JAV (buvo renkama informacija apie amerikiečių pagalbą perkeltųjų asmenų stovyklų gyventojams pinigais ir siuntiniais, organizuojant iškvietimus; bendradarbiaujant su BALF sumanyta sudaryti visų į JAV atvykusių lietuvių sąrašą)<sup>31</sup>. Ne tik išėivijos, bet ir nacionalinės JAV, Kanados ir kitų šalių žiniasklaidos dėmesio sulaukė bent dvi LRbPKS iniciatyvos: sąjungos pastangomis parengta 1951 m. Amerikos miestuose demonstruota paroda „Lietuvos golgota“, kuria amerikiečių visuomenei skleista informacija apie bolševikų ir nacių režimų nusikaltimus lietuvių tautai<sup>32</sup>. Kita plataus masto akcija inicijuota 1952 m. – Tautinės martirologijos skyrius visuose žemynuose lietuvių kolonijose platino 1 250 000 pašto ženklų su įrašu „Stop Genocide. Lithuania“, išsiuntinėjo juos tarptautinių organizacijų ir valstybių vadovams<sup>33</sup>.

<sup>26</sup> V. Bartusevičius, min. veik., p. 404; šių anketų klausimai publikuoti: J. Rimašauskas, *Žydų gelbėtojai*, sud. N. Asadauskienė, A. Anušauskas, Vilnius, 2008, p. 43–44.

<sup>27</sup> S. Tumėnas, Istorijos liudijimai Jono Rimašausko archyve Kento (JAV) universiteto bibliotekoje, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, nr. 16, 2013, p. 136.

<sup>28</sup> [Žinutė], *Ateitis* (Bruklinas), 1953, nr. 7, p. 20.

<sup>29</sup> S. Tumėnas, Istorijos liudijimai Jono Rimašausko archyve Kento (JAV) universiteto bibliotekoje, p. 133–147.

<sup>30</sup> J. Rimašauskas, *Žydų gelbėtojai*. Pavadinimu aktualus Lietuvos istorijai tekstas publikuotas neatlikus duomenų patikros, neidentifikavus jame minimų asmenų ir nemėginant rekonstruoti informacijos šaltinių; negana to, visa medžiaga mechaniškai perkelta į LGGRTC paviešintą „Žydų gelbėtojų sąrašą“; žr. R. Laukaitytė, Vėlyvi nusikaltėlių, klaidinantys žydų gelbėtojų sąrašai, *Kultūros barai*, 2020, nr. 3, p. 81–85.

<sup>31</sup> Kančioj užgrūdintas vyras dirba... Pasikalbėjimas su Liet. Tautinės Martirologijos skyr. ved. J. Rimašausku, *Draugas*, 1953 07 28, p. 4.

<sup>32</sup> Tautos Golgotos minėjimas, ten pat, 1951 06 22, p. 4; *A Look Behind the Iron Curtain: Exhibition of Genocide in Lithuania*, 1951, 32 p. Parodoje vyravo dėmesys bolševikų režimui: iš šešių skyrių vokiečių okupacijai buvo skirtas vienas. Pasipiktinę, kad nutylėtas holokaustas, Lietuvos žydai atsiskakė dalyvauti su paroda susijusiuose renginiuose (J. Rimašauskas, *Žydų gelbėtojai*, p. 46–47).

<sup>33</sup> Stop Genocid ženkleliai, *Naujienos* (Čikaga), 1952 10 16, p. 5. Ženklą galima pamatyti Lietuvos muziejų kolekcijų virtualioje ekspozicijoje: <https://www.limis.lt/valuables/e/805446/19000009140764> [žiūrėta 2023 06 01].

Patikima informacija apie sąjungos veikimą nutrūksta šešto dešimtmečio pabaigoje. Jos vadovai apsigyveno skirtinguose Amerikos miestuose, jiems teko įsikurti, susirasti pragyvenimo šaltinių. Tad suprantama, kad visuomeniniam veikimui daugeliui trūko laiko. Be JAV, sąjungos narių būta Vokietijoje, Kanadoje Australijoje, Naujojoje Zelandijoje. Veiklą mėginta organizuoti „korespondenciniu būdu“<sup>34</sup>, tačiau ji iš esmės apsiriboję Tautinės martirologijos skyriaus vedėjo J. Rimašausko iniciatyvomis. Motyvuodamas LRbPKS neveiklumu, 1954 m. jis ėmė bendradarbiauti su Lietuvių buv. politinių kalinių sąjunga<sup>35</sup>, tapo jos valdybos nariu ir neišvengė konflikto su LRbPKS dėl šios remtų ir finansuotų projektų savinimosi<sup>36</sup>. Abipusis kompromisas, matyt, buvo pasiektas, nes J. Rimašauskas liko LRbPKS valdyboje.

Išsivijęs spaudoje nuolat pasirodydavo informacija apie J. Rimašausko darbus, keliones, sukauptą turtingą archyvą ir jo prieinamumą lietuvių bendruomenei. Jis turėjo daug leidybinių sumanymų, spaudai pranešdavo apie didelės apimties knygas (antai 1959 m. pabaigoje ne pirmą kartą pranešta apie leidybai atiduodamą gausiai iliustruotą ir dokumentuotą 800 psl. knygą apie genocidą Lietuvoje<sup>37</sup>), leidybai renkamą prenumeratą<sup>38</sup>, tačiau leidiniams taip ir neišėjus, aukotojų pastangos susisiekti su J. Rimašausku pasirodė bevaisės<sup>39</sup>. Vėliau išsivijoje apgailestauta, kad po J. Rimašausko mirties 1972 m. dėl jo palikimo teko bylinėtis su Čikagos miesto valdžia. Galiausiai parduodamą iš varžytinių lituanistinių dokumentų rinkinį nupirko mecenatas Stanley Balzekas Jr., kuris perdavė jį Čikagos Lietuvių kultūros muziejui<sup>40</sup>.

**Sąjungos (antinacinė) tapatybė.** Kaip minėta, sąjunga buvo įkurta kaip vokiečių represijas išgyvenusių antinacinės rezistencijos dalyvių organizacija. Tačiau ji neilgai išlaikė tokią tapatybę. 1948 m. lapkričio mėn. valdybos pirmininkas V. Pikturna ir jos narys J. Rimašauskas pirmą kartą pranešė, kad iš sąjungos pavadinimo išbraukiamas žodis „antinacinė“. Užsibrėžta į sąjungą įtraukti ne tik karo metų rezistencijos dalyvius – politinius kalinius, bet ir 1940–1941 m. bolševikų represuotus asmenis bei Vilniaus krašto kovoto-

<sup>34</sup> Pranešimas buv. bolševikų ar nacių politiniams kaliniams, *Nepriklausoma Lietuva* (Monrealis), 1955 09 28, p. 4. Pokario suirutė, emigracija ir išsisklaidymas po pasaulį trukdė sąjungos valdybai sušaukti narių suvažiavimus (vadovaujantis įstatais – kasmet), atrodo, jie įvyko tik 1946, 1947 ir 1955 m.

<sup>35</sup> Ji įkurta Čikagoje 1949 m. ir su LRbPKS ryšių nepalaikė.

<sup>36</sup> Atsakymas dėl leidžiamos knygos „Sovietinis genocidas Lietuvoje“, *Naujienos*, 1955 07 21, p. 5.

<sup>37</sup> [Žinutė], *Tėviškės žiburiai* (Torontas), 1959 12 31, p. 5.

<sup>38</sup> [Žinutė apie vyskupo Vincento Brizgio auką J. Rimašausko knygos „Sovietų genocidas Lietuvoje“ leidybai], *Draugas*, 1955 09 22, p. 8.

<sup>39</sup> Kada pasirodys genocido ir lietuvių teatro leidiniai? *Dirva* (Cleveland), 1965 06 04, p. 6; Lietuvių naikinimas, *Tėviškės žiburiai*, 1968 02 15, p. 9.

<sup>40</sup> Mirė Jonas Rimašauskas, *Nepriklausoma Lietuva*, 1973 03 21, p. 12; V. R a m o j u s, Kaip kritikė susedomėjo Draugu, *Draugas*, 1973 01 25, p. 4; to paties, Dienai riedant vakarop, ten pat, 1988 07 02, p. 3.

jus, lenkų kalėjimuose kalintus lietuvius<sup>41</sup>. Toks sprendimas (greičiausiai spontaniškas ir plačiau net valdyboje nediskutuotas) atsirado V. Pikturai ir J. Rimašauskui dalyvaujant Lietuvos laisvės kovų dalyvių sąjungos steigiamajame suvažiavime Hanau<sup>42</sup>. LAR PKS įsijungė į šios sąjungos sudėtį ir savo informaciją ėmė platinti Lietuvos rezistencijos buvusių politinių kalinių sąjungos (LRbPKS) pavadinimu<sup>43</sup>.

Nežinia, ar dėl kilusių diskusijų, ar dėl antinacinės rezistencijos aktualumo, sąjungą įkurdinant JAV, pavadinimo pakeitimas neįsiteisėjo. Vis dėlto konversija jau buvo įvykusi (į sąjungą įstojo 1940–1941 m. represuoti asmenys), ir 1952 m. valdyba vėl paskelbė oficialų pranešimą, jog nuo tų metų rugsėjo 1 d. organizacija vadinsis Lietuvos rezistencijos buvusių politinių kalinių sąjunga ir vienys bolševikų bei nacių represuotus asmenis<sup>44</sup>. Šį kartą sąjungos pavadinimo pakeitimas buvo motyvuojamas tuo, kad dar ją steigiant norėta įtraukti bolševikų represuotus asmenis, bet tuomet „prieš Sovietų Sąjungą ir komunistus nei žodžio nebuvo galima pasakyti“<sup>45</sup>. 1946 m. vasaros pabaigoje, kai LAR PKS buvo steigiamą, Šaltasis karas tik prasidėjo. Jos valdybai įsikūrus JAV, pagrindinis išėjimo dėmesys jau be jokios kazuistikos buvo skiriamas kovai su sovietų propaganda ir visuomenės nuomonės apie vakarykštį sąjungininką keitimui. Tai buvo viena priežasčių, kodėl sąjungos valdyba taip ir nesutelkė dėmesio antinacinės rezistencijos Lietuvoje istorijai, savo narių veiklai 1941–1944 m. Antra vertus, išėję iš koncentracijos stovyklų bei kalėjimų ir apsigyvenę perkeltųjų asmenų stovyklose rezistentai „ištirpo“ tarp savarankiškai į Vokietiją pasitraukusių lietuvių, kurie nebuvo linkę tarp savų ieškoti nei didvyrių, nei nacių kolaborantų ar karo nusikaltėlių. Visus juos vienijo radikalus antibolševizmas. Vakarų sąjungininkų institucijų pastangos po karo patikrinti perkeltųjų asmenų stovyklose gyvenančių karo pabėgėlių praeitį susidūrė su neblogai organizuota gynyba<sup>46</sup>. Tokioje aplinkoje, ginant 1941–1944 m. vokiečių organizuotoje savivaldoje ir oficialiojoje spaudoje dirbusius, kariniuose daliniuose tarnavusius tautiečius, visi lietuviai atsidūrė vienoje barikadų pusėje.

<sup>41</sup> *LRbPK informacija*, München–Bonn, nr. 2, 1948 12 01, p. 6; P. A l š ė n a s, Iš Lietuvos Rezistencijos Politinių Kalinių Sąjungos veiklos, *Draugas*, 1949 01 13, p. 3. 1948 m. įregistruota 240 Vokietijoje gyvenančių 1940–1941 m. kalinių (*LRbPK informacija*, München–Bonn, nr. 2, 1948 12 01, p. 4).

<sup>42</sup> Sąjunga vienijo laisvės kovų dalyvius nuo 1918–1920 m. nepriklausomybės kovų, kariškius (jai vadovavo generolai Stasys Raštikis, Povilas Plechavičius).

<sup>43</sup> *LRbPK informacija*, München–Bonn, nr. 2, 1948 12 01.

<sup>44</sup> Lietuviams, buv. politiniams kaliniams, *Draugas*, 1952 08 30, p. 3. Ten, kur gyveno bent penki buvę kaliniai, raginta įkurti sąjungos skyrius.

<sup>45</sup> Ten pat.

<sup>46</sup> D. N a s a w, *The Last Million: Europe's Displaced Persons from World War to Cold War*, New York, 2020, p. 208–211; A. S. T r e č i o k a s, Balfó Centro Valdybos veiklos apybraiža, *Balfas. Bendrojo Amerikos lietuvių šalpos fondo 25 metų darbo apžvalga*, Brooklyn, 1970, p. 39–40; V. B a r t u s e v i č i u s, min. veik., p. 63–64, 70.

Tačiau sąjungos antinacinės rezistencijos istorinės ištakos prisimintos 1983 m. – Čikagoje tų metų kovo 12–13 d. sušauktas jos narių susirinkimas, kurį inicijavo Štuthofe kalėjęs Pilypas Žukauskas-Narutis<sup>47</sup>. Gerokai primirštos<sup>48</sup> sąjungos veiklos gaivinimą paskatino tai, kad JAV Specialiųjų tyrimų tarnyba (*OSI – Office of Special Investigation*, įsteigta Teisingumo departamente 1979 m.) pradėjo domėtis emigrantų atvykimo į JAV po Antrojo pasaulinio karo aplinkybėmis, žurnalistai ėmė narplioti skandalingas istorijas apie JAV kontržvalgybos pareigūnų pagalbą abejotinos reputacijos asmenims<sup>49</sup>.

Išivijoje ne be pagrindo baimintasi, kad KGB „pametėjus“ kompromituojančios medžiagos, bus imta diskredituoti ir persekioti lietuvių organizacijų, VLIK veikėjų. KGB inspiaruota tikrų ar tariamų kolaborantų ir karo nusikaltėlių demaskavimo banga jau buvo nuvilnėjusi septinto dešimtmečio pradžioje<sup>50</sup>. OSI iš tiesų ėmė tirti kai kurių lietuvių praeitį (Kauno burmistro pareigas nacių okupacijos metais ėjęs, tačiau emigruojant į JAV tai nutylėjęs Kazimieras Palčiauskas 1983 m. teismo sprendimu neteko pilietybės, jam grėsė deportacija)<sup>51</sup>.

OSI veikla sutelkė patriotines lietuvių išivijos organizacijas gynybai, atkirčiui Sovietų Sąjungai, kuri, anot jų, karo nusikaltėlių persekiojimo bylomis siekė „sudaryti [Vakarų] visuomenės viešojoje nuomonėje neigiamą įspūdį apie lietuvius“<sup>52</sup>. Minėtame 1983 m. kovo mėn. Čikagoje vykusiame LRbPKS suvažiavime priimta rezoliucija įspėjo JAV visuomenę, kad karo nusikaltėlių gaudymo pretekstu sovietai bando užmaskuoti savo pačių nusikaltimus ir OSI rankomis pažeidžia JAV gyvenančių lietuvių teises<sup>53</sup>. Tad buvę politiniai kaliniai susitelkė tam, kad pasisakytų prieš galimų Antrojo pasaulinio karo nusikaltėlių paiešką – dėl patriotinių paskatų ir antisovietinės kovos tikslų nepajudėta iš pokariu įtvirtintų pozicijų, kai lietuvių vaidmuo holokauste niveliuotas metafora apie „priešo užtėkštą purvą“.

<sup>47</sup> Kalėjimų ir sunkiųjų darbų stovyklų liudininkai. Pokalbis su dipl. inž. Pilypu Naručiu, buvusių politinių kalinių organizatorium, *Draugas*, 1983 03 08, p. 3.

<sup>48</sup> Septinto–aštunto dešimtmečio išivijos spaudoje užuominų apie LRbPKS egzistavimą galima aptikti tik renginių kronikoje ir nekrologuose. Šaukiant sąjungos susirinkimą 1983 m., keturi iš penkių buvusios valdybos narių jau buvo mirę: J. Rimašauskas (1972), Vaclovas Sidzikauskas (1973), Antanas Starkus (1975), Jonas Šlepetytis (1981). Gyvas buvo tik valdybos pirmininkas kunigas V. Pikturna, vadovavęs jai nuo 1947 m.

<sup>49</sup> Bene didžiausią atgarsį turėjo buvusio Liono gestapo viršininko Klausio Barbie byla. Dėl masinių žudynių organizavimo Prancūzijoje jis dukart už akių nuteistas mirties bausme, bet po karo bendradarbiavo su JAV kontržvalgyba, kuri padėjo jam emigruoti į Boliviją. 1983 m. jis suimtas ir deportuotas į Prancūziją, gyvenimą baigė kalėjime.

<sup>50</sup> D. J u o d i s, *Šiapus ir anapus kordono. Sovietų saugumo veikla prieš lietuvių išiviją 1945–1991 m.*, Vilnius, 2016, p. 242–251.

<sup>51</sup> Bylos prieš lietuvius su KGB talka, *Draugas*, 1983 06 24, p. 4; *Kazimieras Palčiauskas 1941–1944 Kaune*, par. A. Dundzila, Chicago, 1994.

<sup>52</sup> Bylos prieš lietuvius su KGB talka, *Draugas*, 1983 06 24, p. 4.

<sup>53</sup> Suvažiavo buvę politiniai kaliniai, ten pat, 1983 03 15, p. 1.

Sunku pasakyti, kiek rezistencijos dalyvių autoritetas, vieši pareiškimai turėjo įtakos pavienių asmenų bylose, bet įvykiai paskatino sąjungos atgaivinimą. Įdomu, kad praėjus beveik 40 metų nuo karo pabaigos, LRbPKS galėjo ne tik gyvuoti, bet ir atsinaujinti. 1983 m. į naują valdybą, be kitų, buvo išrinkti iš Sovietų Sąjungos ištrūkę politiniai kaliniai Simas Kudirka, Elena Juciūtė ir Jonas Kreivėnas<sup>54</sup>. Abu pastarieji legaliai emigravo į JAV, išleido atsiminimus apie lagerius ir tremtį<sup>55</sup>. Tokių emigrantų iš sovietų okupuotos Lietuvos į Vakarų šalis šeštą–devintą dešimtmečiais atvyko keli šimtai – tie, kuriems pavyko ištrūkti pasinaudojant leidimu susijungti karo išskirtoms šeimoms. Nežinia, kiek sovietų režimo represijas išgyvenusių imigrantų ėmėsi aktyvesnės visuomeninės veiklos, įstojo į LRbPKS, bet atsirado galimybė rotacijai – sovietų represuoti lietuviai, jaunesnė karta galėjo užtikrinti sąjungos veiklos tęstinumą. Tiesa, informacijos apie tolesnį atkurtos organizacijos gyvavimą stinga, reakcija į OSI veiksmus greičiausiai buvo paskutinė jos misija.

## Išvados

Lietuvos antinacinės rezistencijos politinių kalinių sąjunga įkurta siekiant globoti represuotus antinacinės rezistencijos dalyvius bei jų šeimas, bet pranoko siauras humanitarinės pagalbos savo nariams ribas. Nuo pat veiklos pradžios jos vadovų planuoti ir įgyvendinti plataus masto projektai buvo orientuoti į statistinių duomenų apie vokiečių represuotus lietuvius ir atsiminimų apie išgyvenimus nacių kacetuose sklaidą. Sąjunga taip ir nesutelkė dėmesio į 1941–1944 m. įvykius: antinacinės rezistencijos istorijai, savo narių veiklai karo metais. Tai buvo etnocentrinė organizacija, skleidusi žinias tik apie lietuvių aukas.

Sąjungos tapatybės kaita – pavadinime atsakant žodžio „antinacinis“, savotiškas ištirpimas tarp kitų pasipriešinimo, laisvės kovų dalyvių organizacijų – tiesiogiai susijusi su Šaltojo karo pradžia ir lietuvių karo pabėgėlių bei išėivijos politine veikla. Ši bendruomenė buvo pernelyg marga ir angažuota (į antisovietinę kovą aktyviai įsijungė ir tie, kurių laikysena vokiečių okupacijos metais anaipol nebuvo antinacinė). Visas dėmesys joje skirtas tebesitęsiančiai patriotinei antikomunistinei kovai.

Neturėdama aiškaus identiteto sąjunga nunyko, tačiau JAV Teisingumo departamentui pradėjus persekioti karo nusikaltėlius, 1983 m. ji atgaivinta. Antinacinės rezistencijos

<sup>54</sup> J. P r u n s k i s, Politinių kalinių šauksmas, *Draugas*, 1983 03 16, p. 6.

<sup>55</sup> E. J u c i ū t ė, *Pėdos mirties zonoje: Politinės kalinės prisiminimai apie sovietinius kalėjimus*, New York, 1974; J. K r e i v ė n a s, *Mirties lageriuose ir tremtyje. Atsiminimai*, Chicago, 1981. E. Juciūtė į JAV emigravo 1966 m. (10 metų kalinta Taišeto lageryje), J. Kreivėnas – 1974 m. (buvęs policijos nuovados viršininkas nuo 1940 m. kalintas Pečioros, Irkutsko griežtojo režimo lageriuose, vėliau nuteistas dar 8 metams ir ištremtas į Kazachstaną).

politinių kalinių vardu sąjungos nariai kategoriškai pasmerkė įtarimus, kad lietuviai dalyvavo karo nusikaltimuose, juos vertino vien kaip politizuotas KGB intrigas. Tad kaip ir po karo, praėjus beveik 40 metų, LRbPKS nevengta pasitelkti kaip instrumento atkirčiui, atremiant nepatogius 1941–1944 m. Lietuvos istorijos klausimus. Aktualus LAR PKS / LRbPKS paveldas iki šiol nėra surastas ir įvertintas – tai pokariu per įvairias apklausas sukauptas anketų bei korespondencijos archyvas.

## Publikuoti šaltiniai ir literatūra

*Ateitis*, 1953.

*Darbininkas*, 1947.

*Dirva*, 1965.

*Draugas*, 1948–1950, 1953, 1973, 1981, 1983.

*Naujienos*, 1952, 1955.

*Nepriklausoma Lietuva*, 1973.

*Tėviškės žiburiai*, 1968.

*Žiburiai*, 1947.

*Balfas. Bendrojo Amerikos lietuvių šalpos fondo 25 metų darbo apžvalga*. Red. D. Jasaitis. Brooklyn: BALFas, 1970.

BARTUSEVIČIUS, Vincas. *Lietuviai dp stovyklose Vokietijoje 1945–1951*. Vilnius: Versus aureus, 2012.

BUBNYS, Arūnas. Štuthofio koncentracijos stovykla ir lietuviai. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2005, t. 27, p. 415–422.

BUBNYS, Arūnas. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.

JUCIŪTĖ, Elena. *Pėdos mirties zonoje: Politinės kalinės prisiminimai apie sovietinius kalėjimus*. New York: L.Š.S.T. Simo Kudirkos kuopos spec. k-tas, 1974.

JUODIS, Darius. *Šiapus ir anapus kordono. Sovietų saugumo veikla prieš lietuvių išėviją 1945–1991 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2016.

KREIVĖNAS, Jonas. *Mirties lageriuose ir tremtyje. Atsiminimai*. Chicago: Jasiūnas, 1981.

LAUKAITYTĖ, Regina. Vėlyvi nusikaltėlių, klaidinantys žydų gelbėtojų sąrašai. *Kultūros barai*, 2020, Nr. 3, p. 81–85.

*Lietuvos antinacinės rezistencijos politinių kalinių sąjungos įstatai*. Augsburg, 1946.

*LRbPK informacija*, München–Bonn, Nr. 2, 1948 12 01; Nr. 3, 1949 01 15.

MISIŪNAS, Remigijus. Neegzistuojanti bibliografija: lietuvių DP planuotų išleisti, spaudai parengtų ir jai atiduotų knygų bibliografinis sąrašas. *Bibliografija*, 2007, 2005/2006, p. 128–137.

NASAW, David. *The Last Million: Europe's Displaced Persons from World War to Cold War*. New York: Penguin Press, 2020.

RIMAŠAUSKAS, Jonas. Lithuania under the sign of swastika. *Lituanus*, 1955, Nr. 2, p. 10–11.

RIMAŠAUSKAS, Jonas. *Žydų gelbėtojai*. Sud. Nelė Asadauskienė, Arvydas Anušauskas. Vilnius: Versus aureus, 2008.

RUKŠĖNAS, Kazys. Lietuvos gyventojų naikinimas hitlerines Vokietijos koncentracijos stovyklose 1941–1944 m. *Lietuvos istorijos metraštis, 1975 metai*, 1976, p. 52–64.

SRUOGIENĖ, Vanda. Lietuvos piliečių naikinimas vokiečių okupacijoje. *Draugas*, 1981 05 30, p. 1–2.

TUMĖNAS, Stasys. Istorijos liudijimai Jono Rimašausko archyve Kento (JAV) universiteto bibliotekoje. *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, 2013, Nr. 16, p. 133–147.

## **‘IT HAD TO BE SHOWN TO THE WORLD’: ACTIVITIES OF THE LITHUANIAN UNION OF POLITICAL PRISONERS OF THE (ANTI-NAZI) RESISTANCE**

Summary

REGINA LAUKAITYTĖ

The article focuses on the activities of the Lithuanian Union of Political Prisoners of the Anti-Nazi Resistance (Lith. *Lietuvos antinacinės rezistencijos politinių kalinių sąjunga*) in Germany and the USA, an organisation that has not been studied in the historiography so far. It was founded in 1946 by the Lithuanians who had escaped from German concentration camps and prisons and whose goals were primarily humanitarian: to help former prisoners and their families. However, soon the organisation set broader tasks: data on the number of the Lithuanians repressed by the Germans in 1941–1944 were collected and published, plans were made to publish memoirs of former participants in the anti-Nazi resistance, questionnaires were distributed about the rescue of the Jews in Lithuania during the German occupation and about the ‘harming of the state of Lithuania by persons of Jewish ethnicity’, also about the emigration of Lithuanian war refugees to the USA.

From 1949, the union operated in the USA. In autumn 1952, it officially changed its name to the Lithuanian Union of Former Political Prisoners of the Resistance (Lith. *Lietuvos rezistencijos buvusių politinių kalinių sąjunga*) and united Lithuanians repressed by the Nazi and Soviet regimes. The shift in the union’s identity – by dropping the word ‘anti-Nazi’ from its name and a kind of dispersion among other organisations of resistance and freedom fighters – is directly related to the beginning of the Cold War and political activities of Lithuanian war refugees and émigrés. This community was too diverse and engaged (those whose attitudes during the German occupation were far from anti-Nazi also became actively involved in the anti-Soviet struggle). It focused entirely on the ongoing patriotic anti-communist struggle.

Without a clear identity, the union faded away but was revived in 1983, when the US Department of Justice launched the prosecution of war criminals. On behalf of the political prisoners of the anti-Nazi resistance, the union denounced the allegations that Lithuanians had been involved in war crimes, seeing

them merely as politicised intrigues of the KGB. Thus, almost forty years later, just as after the war, the Lithuanian Union of Former Political Prisoners of the Resistance was being used as an instrument of a rebuff in fending off uncomfortable questions about the history of Lithuania between 1941 and 1944. The relevant heritage of the union – an archive of post-war questionnaires and correspondence – has not yet been found and evaluated.

Gauta 2023 m. birželio mėn.

Priimta 2023 m. rugsėjo mėn.

Regina Laukaitytė – Lietuvos istorijos instituto XX amžiaus istorijos skyriaus vyresnioji mokslo darbuotoja.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Tiltų g. 17, Vilnius, LT-01101

El. paštas: regina.laukaityte@istorija.lt